

S.M.Qənizadənin maarifçi konsepsiyası və islam

dünyagörüşü

Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

II HISSƏ

“Allah xofu” hekayəsi. Tərcümə və təbdilləri

II yazı

“Allah divanı”na Allah xofu” ilə

Tədqiqatlarda “Allah xofu” hekayəsində “tolstoyçuluğun təsiri” olduğu vurğulanır. Bizim fikrimizcə, “Allah xofu” hekayəsi rus yazıçısı A.F.Poqosskinin (1816-1874) “Allah divanı” hekayəsi ilə müqayisəyə daha çox material verir. S.M.Qənizadənin hələ yaradıcılığının ilk mərhələsində bu hekayəni Azərbaycan dilinə çevirməsi, 1906-cı ildə yazıçının yaradıcılığına yenidən müraciəti- onun “Visəçiy qost” (“Asılmış qonaq”) adlı hekayəsini “Habəkar qonşu” adı ilə təbdil etməsi öz dünyagörüşü etibarını ilə Poqosskinin S.M.Qənizadənin marağına səbəb olduğunu göstərir.

İstər Paqosskinin hekayələri, istərsə də, “Allah xofu” dini dünyagörüşünün bədii ifadəsi kimi qələmə alınmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən xüsusən “Allah divanı” ilə “Allah xofu” hekayələrində mövzuya verilən bədii həlldə bir çox orta qəmlər tapmaq mümkündür. Əsərlərin adları da onların demək olar ki, eyni ideya mövqeyindən yazıldığını göstərir. Lakin “Allah divanı” ilə “Allah xofu” arasındakı ideya səsleşmələri “Allah xofu”nun “Allah divanı”nın ədəbi təsiri ilə yazıldığını düşünməyə əsas vermir. Bu səsleşmələr, fikrimizcə, hər iki yazıçının ədəbi prinsipləri arasındakı yaxınlıqdan doğur. S.M.Qənizadənin Poqosskinin yaradıcılığına marağı onun dünyagörüşü ilə öz dünyagörüşü və ədəbi prinsipləri arasındakı orta qəmləri görməsindən yaranır.

S.M.Qənizadə “əmr be məruf” (yaxşılığa dəvət) və “nəhy əz munkər”i (pislikdən çəkəndirmək) “dinin ən böyük vacib əməlləri” hesab edən şəriət hökmünün yerinə yetirilməsini ancaq din xadimlərinin üzərinə düşən funksiyaya hesab etmir. O, Allah-təalanın “(Ey müsəlmanlar!) İçərinizdə (insanları) yaxşılığa çağırın, xeyir işlər görməyi əmr edən və pis əməlləri qadağan edən bir camaat olsun!” (Ali İmran surəsi, 104-cü ayə) çağırışındakı “camaat” anlayışını ancaq ruhani təbəqə mənasında yox, bütövlükdə bəsi-rət gözü açıq olan müsəlman ümməti - müsəlman ziyalıları anlamında başa

düşür, eyni zamanda, bu çağırışdan irəli gələn və üzərinə düşən vəzifəni aydın dərk edir. Bu vəzifə islam hökmlərinin insanlar arasında yayılması və onların həqiqi məzmununun insanlara çatdırılması, insanların bu hökmləri öz əməl və düşüncələrində əsas götürmələrini başa salmaqla müəyyənləşir. Bu vəzifə S.M.Qənizadənin yaradıcılıq manifestini müəyyənləşdirir. “Allah divanı”na yazdığı “İfadeyi-məram”da S.M.Qənizadə əlinə qələmi almaqla izlədiyi əsas məqsədi aşağıdakı kimi izah edir: “Çünki hamı yazdıqlarımdan niyyət və məradım məhz pirayeyi - din üçün məşşatçılıq şivəsi ilə bəzmaralıq olduqda, hər hekayət bostanından bir səmər və hər bir rəvayət bağçasından bir nilufər din ərusunun zivəri üçün iradə bəhəri ilə iştirak edib, millət maarifinin hiclənini payəndaz edərəm”.

S.M.Qənizadə mənsub olduğu dini zinetləndirməyi, əslində isə onun hökmlərini yaymağı, insanların bu hökmlərin mənasını dərk etməsini özünün yazıçılıq məramı, dolayısı ilə vətəndaşlıq vəzifəsi hesab edir. Şübhəsiz ki, dini zinetləndirmək (pirayeyi - din) məqsədi soydaşlarını Qurani-Kərim hökmləri əsasında yaxşılığa dəvət və pislikdən çəkəndirmək, başqa sözlə, tərbiyə etmək arzusunun irəli gəlir. S.M.Qənizadə Quran hökmlərinin qarşılaşdığımız bütün məsələləri həll etmək gücündə olduğunu və hər bir müsəlman ümmətinin fikri tərəqqisinə təkən verəcəyinə inanır. Yəni ki, bu hökmlər düzgün dərk olunsun, “Qurani-Kərim hökmlərini “hər bir mühimmat və müşkulati həll etməkdən ötrü bürhan” kimi qəbul edən S.M.Qənizadə bu hökmlərin məna və mahiyyətinin bədii əsərlərdəki açılışının insanlar tərəfindən daha aydın və asan başa düşülməyi fikrini irəli sürür. Bunun üçün ən münasib nümunələri, ilk növbədə, dünya ədəbiyyatında axtarır. Bu zaman o “qürbətədən gətirilən hədiyyə”nin, əslində isə Qurani-Kərim hökmlərini təsdiq və təbliğ edən xarici ədəbiyyat nümunələrinin soydaşları tərəfindən daha maraqla qarşılanacağı mövqeyindən çıxış edir.

O, L.N.Tostoyun “Əvvəlinci şərabcı”, A.F.Poqosskinin “Allah divanı”, “Asılmış qonaq” adlı əsərlərini bu məqsədlə tərcümə və təbdil etmişdir. Tədqiqatlarda “Əvvəlinci şərabcı” tərcümə, sonrakı iki əsər isə təbdil hesab edilir. Əslində isə “Allah divanı”nı təbdil yox, sərbəst tərcümə hesab etmək daha doğru olar. Çünki təbdil üçün əsas olan məzmunun və obrazların milliləşdirilməsini S.M.Qənizadənin təqdim etdiyi variantda müşahidə etmirik.

S.M.Qənizadə “Əvvəlinci şərabcı”ya yazdığı “mütərcim tərəfindən müqəddimə”də Tolstoyun bu komediya bütünü spirtli içkilərin insan üçün zərərli olduğunu bədii şəkildə ifadə etdiyini göstərmişdir. S.M.Qənizadə yazır: “Rus əhli-əfkarlarından ən alirütlə qraf Lef Nikolayeviç Tostoy öz inşalarında muskiratı (spirtli içkiləri - T.S.) ümmülxəvais (fəsad anası - T.S.) yazdıqda fəvqə zikr olunan ayeyi-şərifə məzmununda məxsusən bir kome-diya, yəni ibrətnamə təsvif buyurmuşdur ki, bu komediya külli-muskirat ümumən məsdəri-üsyən və əməli şeytan olduğu məni surətlə göstərir”.

S.M.Qənizadə “Əvvəlinci şərabcı”nı Qurani-Kərimin şərab haqqında hökmlərinin bədii təsiri hesab edir. Həmin ayənin məzmununu oxucuya çatdıraraq yazır: “Xudayi-əzimuşşən Qurani-məcidə buyurmuşdur: “innə-

məl-xəmr vəl-meysuru vəl-ənsabu vəl-əzlamu rucsun min əməliş-şeytan, fəctənibihu ləəlləküm tifihihun”, yəni çaxır və qumar və bütperəstlik və qumar alati murdar şeytan əməllərindəndir, onlardan ictinab ediniz, ta nicat tapasınız.

Həmin ayeyi-şərifə hökmü ilə əh-kami-şəridə şərab ilə bərabər külli-muskiratın haram olması həm sabit olunur”.

S.M.Qənizadə “həmin ayeyi-şərifə” deyərkən Qurani-Kərimin “əl-Maidə” surəsinin 90-cı ayəsini nəzərdə tutur. Ayədə oxuyuruq: “Ey iman gətirənlər! Şərab da (içki də), qumar a, bütler də, fal oxları da Şeytan əməlindən olan murdar bir şeydir. Bunlardan çəkinin ki, bəlkə, nicat tapasınız!”.

Yazıçı bu fikirdədir ki, min illərlə islam vaizləri şərabın və qumarın haram buyurulması və onların insan taleyində bədbəxtliklərə yol açması haqqında moizələr oxumuşlar. Lakin həmin ayənin mahiyyəti islam ümmətinə lazımı şəkildə çatmamışdır. O, hesab edir ki, şərabın insan həyatındakı

mənfi rolu, onun şeytan əməli olması Tolstoyun komediyasında moizə yolu ilə yox, didaktik nəsihətlərlə deyil, insanların hərəkət və əməllərində əyaniləşdirilərək sübut edilir. Bu zaman S.M.Qənizadə dram əsərinin “göstərmə və hərəkət yolu ilə” insan düşüncəsinə daha tez və aktiv təsir göstərmə imkanlarını önə çəkir. Onun “Mütərcim tərəfindən müqəddimə”sində belə bir fikir əyaniləşir ki, biz millətimizi və ümumiyyətlə islam ümmətini Quran hökmləri əsasında tərbiyə etmək istəyiriksə, onda moizə və nəsihət yolu ilə bərabər (moizə və nəsihət yolundan çox), bədii canlandırma, bədii-obrazlı təsvir, hərəkət və göstərmə yoluna üstünlük verməliyik. Çünki, bu tip əsərlərin insan hissəsinə və şüuruna təsir edib, onun bəsi-rət gözüni açmaq imkanları müqayisəolunmaz dərəcədə çoxdur. Fikrimizcə, həmin “müqəddimə”dəki aşağıdakı fikirlər bu tip düşüncələrin təsiri altında yazılmışdır: “Fəvqə yad olunan ayeyi-şərifənin hökmü islam vaizlərinin mütəhəvin və süstkarlığına görə min üç yüz il qüvvədən belə keçmədikdə, bu axır zamanda müqtədir isəvi üləməsinin tədabiri-müqəttədləri ilə külli-əqsayıləmə intişar olması ənqəribdir. Filhə-qiqət, zəlalət yolunun gümrəhlərinin vədiyi-mənəhidə mələmət odu ilə qorxudub dəhşətə salmaqdan isə, çırağı-hidayət ələ alıb, nuri-mərifətlə nicat xanimanına gətirməklik mürüvət yolunda şəni-insaniyyəyə səzavardır. Üləmayi-əcnəbinin ayeyi-qurana müvafiq təhriki-hidayət asarları külli-muskirat süni-batıl olmağına daha cərh yeri qoymayıb şəri-Mühəmmədi hikmət üzrə yapılmamasına dəlili-bireyb və muskiratdan

ictinab edənlərin ictinabına bürhani-ibdadır”.

S.M.Qənizadənin “Əvvəlinci şərabcı”nın ardınca A.F.Poqosskinin “Allah divanı” hekayəsini tərcümə etməsində də əsas məqsədi Qurani-Kərim hökmlərinin məna və mahiyyətini insanların düzgün dərk etməsinə və bu hökmlərə onlarda inam yaratmaqdır.

“Allah divanı” hekayəsi Qiyamət günündə Allah-təalanın öz bəndələrini imtahana çəkəcəyi və hər kəsin öz əməlinə görə cəza və yaxud mükafat alacağına inamı möhkəmləndirən bir əsərdir.

“Allah divanı”na yazdığı “Oxuyanlara kitab” adlı “son söz”də S.M.Qənizadə yazır: “Ey bu ufacıq sərgüzəşti oxuyan bəradər! Bir ləhzə dünya işlərindən iğmaz edərək xudayi-zülcəlalın məhşər günündə quruluş ədalət divanının cəlal və həşmətinə vəhmə gətir. Bax gör, aya mümkün müdür ki, biz bəndələr bunca istihqar və iczi bəşəriyyə ilə o zülcəlalın əzəmətli qəhrini və həşmətli sətvətini dərəcəyi-ələdə görəcəyimiz halda doğrudan səvay başqa söz danışmağa cürət edə bilmək?!”.

“Allah divanı”nda müəllif XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş bir hadisəni təhkiyə edir. Belorusiya şəhərlərindən birində bir qadın bir uşağı olan dul qızı ilə qadına məxsus bir mülkdə yaşayırlar. Günlərin birində qadının və qızının evdə meyidləri tapılır, var-yoxları ilə talan edilib. Ancaq uşaq salamat qalır. Qoca bir əfsər uşağı olmaq səbəbindən bu uşağı tərbiyə etmək məqsədi ilə götürür. Təhqiqatlar nəticə vermir, lakin qonşuluqda yaşayan cavan bir oğlanın sözlərinə əsasən, hadisəni ətrafda məşhur olan quldurun işi hesab edirlər.

Hadisədən 20 il keçir. Təhkiyənin istiqaməti dəyişir. Yaxınlıqdakı şəhərlərin birində özünə mülk alıb burada qəssablıq edən İvan Filatovdan bəhs olunur. Bir gün İvan Filatov heyvan kəsərkən qışqıraraq imdad diləyən bir nəfərin səsinin ardınca əlində bıçaq küçyə qaçır. Bir nəfərin öldürüldüyünü, iki nəfərin qaçıb uzaqlaşdığını görür. Elə bu anda hadisə yerinə yaxınlaşan bir zabıt və tabeliyində olan əsgərlər öldürülmüş adamı və başının üstündə qanlı bıçaqla dayanmış qəssabı görürlər. Onu müqəssir hesab edib, divana təslim edirlər. Qəssab bu adamı öldürmədiyini sübut edə bilmir, onu asılmaq vasitəsi ilə ölüm cəzasına məhkum edirlər. Hakimlərin təkidlərinə baxmayaraq, o, bu adamı öldürmədiyini iddia edir. Zabıtın ısrarlı şəhadəti ilə onu asmağı qərara alırlar. Elə bu məqamda müttəhim çıxış edərək məsələnin əsl mahiyyətinə aydınlıq gətirir. Hekayənin bütün gücü və məntiqi də İvan Filatovun son nəfəsindəki sözlərinin üzərinə yüklənir. O, “nitqi”ni aşağıdakı sözlərlə bitirir: “Bəs hala nəfəsimdə qüvvət və dilimdə hərəkət var ikən, ürəyimin sirin doğruluqla açıb sizə nəql edim və siz etiqad ediniz ki, hər nə danışsam, hamısını doğru danışacağam, çünki bu dəqiqədə məni danışdıran Allah təala özüdür və bu yalan danışmaq daha mənim üçün fayda yetirməz... Bəli, Allah təala alimdir, hamı əməllərimizi görür və bilir... İmdi bu qisasgahda həmin camaat hüzurunda mən şəhadət verirəm ki, o başı kəsilən çərçi ki, indi onun üstündə mənə qisas etmək istəyirlər, onu mən öldürməmişəm və bu barədə mən qüvvə və felən müqəssir deyiləm...”

(Davamı 7-ci səhifədə)

(Əvvəli 5-ci səhifədə)

- Ey həzərat, etiqad ediniz ki, o çərçini mən öldürməmişəm...Mən öldürməmişəm! Amma bu günkü qisas mənə həqdır və bu qisası mənə siz insanlar etməyirsiz, allah təala edir!...Və bu qisas çərçidən ötrü deyil, özgə zülm-dən ötrüdür və o elə bir zülmüdür ki, onun müqabilində çərçinin qətlə gözə görünməz...Ax, mən zalım, mən bilmürvət, mən - İvan Filatov, igirmi il bundan irəli beşikdə körpə uşağa rəhm etməyib, dünya malından ötrü o biçərənin anası ilə nənəsin bir-birinin qanına bulaşdırmışam!”.

İvan Filatovun nəql etdiklərinə reaksiyasından aydın olur ki, o “beşikdəki körpə” bu gün İvan Filatovu çərçini öldürməkdə ittiham edən gənc zabitdir.

Təhkiyəçi nitqindən o da aydın olur ki, “bədbəxt qəssab” “bu saatdakı qisasın zərbətlərinə daha tab edəməyib, həmin qisasgahda həlak oldu”.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Poqosski tərəfindən qələmə alınan bu ibrətli hekayətin əsas ideyası aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir: “Göründüyü kimi, əsərin məzmunu fatalizm təbliğ edir. İnsanlarda qəzavi-qədəre inam hissini qüvvətləndirir. Son nəticədə onları allahın kölgəsi qarşısında müti olmağa çağırır” (X.Məmmədov.s.154). Ədəbiyyatşünaslıq “Allah divanı”nın təbliğ etdiyi ideyaya tənqidi baxış ifadə edir. Bu ondan irəli gəlir ki, hekayəyə teist mövqedən yazılıb, tədqiqatçı isə ona ateist mövqedən dəyər verir. Allaha inam burada “allahın kölgəsi qarşısında müti olmaq” kimi mənalandırılır. Allaha inamın insanın azad fəaliyyətinə mane olması mövqeyindən çıxış edilir. Fikrimizcə, məsələlərə bu cür baxış ateizmin ifadəsi olmaqla, Allaha inamın mənə və mahiyyətini yanlış ifadə edir. Burada “insan həyatının hadisələrinin Allahın iradəsilə” müəyyənləşməsində insanın düşüncə və əməllərinin həlledici rol oynaması nəzərə alınmır.

Allahın müqəddəs kitabında hər bir insana “Allahın onlara verdiyi ağıl və iradə ilə haqqı batıldən ayırmaq, yaxşı işlər görüb savad qazanmaq” (Ən-Nəhl surəsi, 35-ci ayə) azadlığı həmişə qorunub saxlanır. Qurani-Kərimin demək olar ki, əksər ayələrinin sonunda “bunda ağılla düşünənlər üçün ibrətlər vardır” kimi ifadələr işlənir. Bütün bunlar isə insan taleyinin Allah iradəsinə bağlılığını “allahın kölgəsi qarşısında müti olmaq” kimi qəbul edən baxışların yanlışlığını aşkara çıxarır.

Ədəbiyyatşünaslıq Poqosskinin mövqeyi ilə əsərin tərcüməçisinin mövqeyi arasında fərq görür: “Lakin S.M.Qənizadəni bu əsərin nə fatalist ruhu, nə mütilik təbliğ edən ideyası deyil, onun azərbaycanlıların “nahaq qan yerdə qalmaz” təsəvvürü ilə yaxından səsleşməsi cəlb etmişdi” (X.Məmmədov.s.154). Bu sitatda istər Poqosskinin yazıçı mövqeyi, istərsə də bu mövqeyə tərcüməçi yanaşması bu və ya digər dərəcədə təhrif olunur.

“Allah divanı” hekayəsində insanın Allaha inamı onu mütiliyə, fəaliyyətsizliyə aparmır. Allaha inam burada insanların yaxşı əməllər, xeyirxah işlər görməyə, bəd əməllərdən çəkinməyə çağırışın fəlsəfəsini ifadə edir. Poqosskinin dünyagörüşündə qəti bir inam

vardır. “Bu inamı o, başına gələn hadisələrin ibrətləri fonunda” Allahın varlığını dərk edən qəhrəman İvan Filatovun dili ilə ifadə edir: “Bəli, allah təala alimdir, hamı əməllərimizi görür və bilir”. Bu bir yazıçı çağırışıdır. İnsanları Allah rızası ilə iş görməyə çağırışdır, hər bir əməlində başının üstündə bu əməli görüb dəyərləndirən Allahın olduğuna inama çağırışdır.

S.M.Qənizadə də müəllif mövqeyinə şərikdir. Hekayəni tərcümə məqsədi də bu məramla şəriklikdən doğur.

“Allah divanı”ndakı hadisələr bu dünyada (fani dünyada) baş verir. Lakin öz ibrətliyi ilə Qiyamət gününün hesablarını yada salır. İvan Filatovun “çünki bu dəqiqədə məni danışdıran allah təala özüdür və bu yalan danışmaq daha mənim üçün fayda verilməz...Bəli, Allah təala alimdir, hamı əməllərimizi görür və bilir...” sözləri Qurani-Kərimin “Əl Qiyamə” surəsindəki aşağıdakı ayənin həyati gücünün təsdiqinə çevrilir, insanların bəsiyyət gözünü açmağın vasitələrindən birinə çevrilir: “O gün (Qiyamət günü - T.S.) insana öncə etdiyi və sonraya qoyduğu nə varsa (sağlığında dünyada gördüyü işlər və öləndən sonra qoyub getdiyi yaxşı, pis və varsa, hamısı) xəbər verilməkdir”.

S.M.Qənizadəni maraqlandıran, cəlb edən də İvan Filatovun başına gələnlərin Qiyamət günü haqqında Allah hökmlərinin gücünü və mənasını insanlara başa salması, onların bəsiyyət gözünü açmaq imkanındır.

Buna görə də, o, mövzunu davam etdirmək qərarına gəlir. Fikrimizcə, “Allah xofu” hekayəsini “Allah divanı” hekayəsindəki müəllif mövqeyinin davamı hesab etmək olar. Poqosski Allah divanına öz pis əməlləri - Allah yanında bağışlanmaz əməlləri ilə gedən və buna görə də ağır cəzaya məhkum olan insanın obrazını yaradır. “Daş bağırlı qəssab cinayət çəngəlində igirmi il boğuşsa da” bu, onu tövqə qarşısına gətirə bilmir. Deməli, İvan Filatov məqamına qədər törətdiyi cinayətin Allahdan gizli qalacağına ümid edir.

Amma son anda - çərçinin öldürülməsində onun günahlandırılmasının əslində Allah əmri olduğunu başa düşüb, nəhayət dərk edəndə ki, onu “danışdıran”, günahlarını etiraf etdirən “allah təala özüdür”, əmin olur ki, “allah təala alimdir, hamı əməllərimizi görür və bilir”. Bu anda o, tövbəyə hazırdır, lakin yazıçı yaxşı bilir ki, Allah təala Qiyamət günündəki “tövbə”ləri qəbul etmir və insanı əməlinə görə güzəşt etmədən cəzalandırır. Yazıçının İvan Filatovun son taleyi haqqındakı informasiyası - onun “bu saatdakı qisasın zərbətlərinə daha tab edəməyib, haman qisasgahda həlak olması” xəbəri ilə hekayəni bitirməsi Allah dərğahına üzükara gələn bəndənin aqibətini simvollaşdırır. Bu həm də cahilliyin cəzasıdır.

Məşədi Əsgər İvan Filatov deyil. Onun “avam”, “din və şəriət ehkamlarının qolu bağlı əsiri” hesab etmək obrazın təbiətinə varmamaq deməkdir. Nə cahillik, nə avamlıq Məşədi Əsgərin xarakterini təyin edən cəhət sayıla bilməz. S.M.Qənizadə Poqosskidən fərqli olaraq son nəticədə bəsiyyət gözü açılan və buna görə də əməllərinə görə mükafatlandırılan Allah bəndəsinin obrazını yaradır.